

De fleste danske kirkegårde har de seneste godt hundrede år gennemgået store forandringer som led i en stadig tilpasning til det omgivende samfunds behov, lovgivning og skikke. Nogle få kirkegårde har af forskellige årsager forandret sig langsommere end flertallet – eller slet ikke. Disse kirkegårde rummer derfor grønne kulturværdier, der endnu står som levende vidnesbyrd om tidligere tiders kulturhistorie og praksis. De grønne kulturværdier fra ældre tid er imidlertid under massivt pres i dag, dels fordi vor tids kirkegårde forandrer sig i et hidtil uset tempo, dels fordi den grønne kulturarv i vid udstrækning går under radaren på en i øvrigt velfungerende lovgivning på kirkegårdsområdet.

I denne bog rettes blikket mod den i faretruende grad oversete, grønne kulturarv, som gravstedernes organisering på kirkegårdene udgør. Mette Fauerskov identificerer en håndfuld karakteristiske gravstedsmønstre fra gammel tid, der i dag typisk kun er delvist bevaret de steder, de stadig findes. På blot 17 kirkegårde i Danmark står helt intakte gravstedsstrukturer fra tiden, før de store kirkegårdsomlægninger tog fart i starten af det 20. århundrede. Forfatterens vidende beskrivelser af disse 17 kirkegårde står som ét langt argument for, hvorfor vi som samfund bør sætte alt ind på at bevare disse kirkegårde som nationale klenodier, før det er for sent.

BEVARINGSVÆRDIGE GRAVSTEDSSTRUKTURER

UMISTELIG KULTURARV PÅ KIRKEGÅRDEN

METTE FAUERSKOV

METTE FAUERSKOV

BEVARINGSVÆRDIGE GRAVSTEDSSTRUKTURER

UMISTELIG KULTURARV PÅ KIRKEGÅRDEN

Fundne kirkegårde med bevaret, ældre organisering af gravsteder

BEVARINGSVÆRDIGE GRAVSTEDSSTRUKTURER

UMISTELIG KULTURARV PÅ KIRKEGÅRDEN

© Mette Fauerskov, Foreningen for Kirkegårdskultur og fotografer, 2022
Udgivet af Foreningen for Kirkegårdskultur

Layout og tryk:
Jelling Bogtrykkeri

Typografi:
Minion og Frutiger

Forsiden:
Umistelig gravstedsstruktur på Nordby Kirkegård, Samsø.
Foto: Mathias Svold, 2022.

ISBN:
978-87-984112-1-5

Bogen kan købes hos:
Foreningen for Kirkegårdskultur,
post@kirkegaardskultur.dk

TAK

Tak til kirkegårdskonsulent Anne Marie Møller, fhv. kirkegårdskonsulenter Charlotte Skibsted og Susanne Guldager samt fra Foreningen for Kirkegårdskultur: kirkegårdsvejleder i København, Stine Helweg, cand. mag. Klaus Bertelsen, Den Gamle By, Aarhus, og formand, biskop Elob Westergaard for opbakning, motivation, bidrag, drøftelser og faglig sparring. Tak til Stine og Klaus for ydermere at bistå med kritisk læsning og korrektur. Tak til stiftsråderne i Ribe, Aarhus, Aalborg, Fyen, Haderslev og Helsingør for økonomisk støtte til bogens udgivelse.

INDHOLD

SKAL DEN GRØNNE KULTURARV BEVARES?	7
<i>Af Ulla Kjær, seniorforsker, dr.phil., Nationalmuseet</i>	
KIRKEGÅRDENS UBESKYTTEDE KULTURARV	8
BEVARINGSVÆRDIGE GRAVSTEDSSTRUKTURER	12
EJENDOMSGRAVSTEDER	21
Sønder Skast Kirkegård	22
GRAVSTEDER MED EGEN AFGRÆNSNING	25
Lyø Kirkegård	26
Nordby Kirkegård, Samsø	28
Vilstrup Kirkegård	30
Bogø Kirkegård	32
Hjerpsted Kirkegård	34
GRAVFELTER UDEN NORD-SYDGÅENDE STIER	37
Randerup Kirkegård	38
Jelling Kirkegård	40
ØSTVENDTE GRAVSTEDER I ENKELTRÆKKER	43
Hunderup Kirkegård	44
Løgumkloster Kirkegård	46
Ubjerg Kirkegård	48
Nørre Løgum Kirkegård	50
Brede Kirkegård	52
Roager Kirkegård	54
Tved Kirkegård	56
Tranbjerg Kirkegård	58
LABYRINTISK STRUKTUR	61
Sneum Kirkegård	62
LITTERATUR	65
FOTOS	67

Bogø Kirkegård. Hvert gravsted omgives af sin egen hæk og afgrænses fra nabogravstederne af smalle stier. Foto: CS, 2022.

SKAL DEN GRØNNE KULTURARV BEVARES?

*Ulla Kjær, seniorforsker, dr.phil., Nationalmuseet.
Formand for Kirkeministeriets udvalg om kirkegårde.*

Hver eneste dag bliver en ny bid historie føjet til det lange forløb. Men forandringerne bliver først bemærket efter et stykke tid, og så betragter vi typisk det svundne med overbærenhed: tænk, at vi havde dén smag, den gang! Desværre giver historiens automatiske oprulning ofte anledning til, at både den og den fælles kultur, som den afføder, opfattes som noget, der bare er der, og som bliver ved med at være der, uden at det kræver nogen indsats.

Men historie og kultur er grundstenene i et samfunds identitet. Mennesker, der mister deres hukommelse, mister sig selv. Et samfund, der mister sin hukommelse i form af sin historie og sin kultur, bliver tilsvarende en tom skal uden den sjæl, der fik netop dette samfund til at skille sig ud fra alle andre.

De gamle danske kirker og kirkegårde har været brugt til det samme formål i op mod tusind år. Her følger slægter slægters gang; her er historien konkret til stede. Men vore dages historie udfordres af en accelererende udvikling. Fornyelser har fået en hidtil uset status. Det forventes, at der drives forandringsledelse, at medarbejdere er omstillingsparate, og at åremålsansatte ledere og bestyrelser sætter deres eget præg på det sted, som de har fået ansvaret for. For en del menighedsråd gælder desuden, at der skal spares. Samlet set går disse forhold hårdt ud over de værdier, som ikke er nævnt i den ellers yderst velfungerende lovgivning om den danske folkekirkes kirker og kirkegårde. Et eksempel er kirkegårdenes struktur og beplantning, hvor et ekstra problem er de gradvist færre kistebegravelser. Ligesom kirkebygningerne har kirkegårdene gennem deres lange historie udviklet sig i meget forskellige retninger som følge af hvert enkelt områdes klima, jordbund, befolkningssammensætning – og kultur. Blandt variationerne er den måde, hvorpå gravstederne er grupperet og tilplantet. Det er forhold, der ikke bemærkes, i al fald ikke så længe de stadig væk er der. Hvis egnsforskellene forsvinder, og alle landets kirkegårde bliver ens, vil det kunne ses, at vi har mistet noget. Men så er det for sent.

Forhåbentlig vil der kunne gøres noget for kirkegårdenes grønne kulturværdier. Piet Hein påstås at have sagt, at Danmark er ved at nærme sig summetonen i telefonen. Så ligegyldigt skal det nødtigt blive.

KIRKEGÅRDENS UBESKYTTEDE KULTURARV

Ét af formålene med Lov om Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde er ifølge §1 "at sikre, at der ikke sker en forringelse af de kulturværdier, der er knyttet til kirkebygninger og kirkegårde". Trods den anerkendelsesværdige formålsparagraf er virkeligheden den, at der er mange af kirkegårdenes kulturværdier, som ingen er opmærksomme på, og som derfor forsvinder med stor hast. Det er en akut opgave at henlede opmærksomheden på disse udsatte bevaringsværdier og at udpege, registrere og bevare dem i hvert fald i deres færdige fremtrædelsesformer, inden de forsvinder helt. I Foreningen for Kirkegårdskultur har vi taget fat på et lille hjørne af opgaven ved at udarbejde denne registrering af kirkegårde med bevaringsværdige gravstedsstrukturer, som vi kender til, og som der muligvis findes flere af. Begrebet gravstedsstruktur skal forstås som den måde, gravstederne er organiseret på, og som også kan beskrives som det mønster, de med deres afgrænsninger danner på kirkegården.

Lyø Kirkegård, hvor hver enkelt gravplads er markeret af et buksbomkranset bed, er den eneste kirkegård, der er almindelig kendt for sin særlige gravstedsstruktur. Foto: KB, 2019.

Flere af kirkegårdenes bevaringsværdier er godt beskyttede af den kirkelige lovgivning. Det gælder f.eks. lågepartier, portaler og kirkegårdenes afgrænsende mure og diger, som åbenlyst bliver passet med stor forståelse af menighedsrådene, og hvor ændringer kræver stiftets godkendelse. Det samme gælder til en vis grad de bevaringsværdige gravminder, som er sikret registrering gennem lovgivningen. Dog kan det her være vanskeligere at få ansiet istandsættelse eller vedligeholdelse.

Om kirkegårdens kulturhistorisk værdifulde grønne elementer kan man desværre ikke sige det samme. Selv om kirkegårdene bliver passet og plejet, tilpasset og justeret med stor omhyggelighed i det daglige, og selv om de har et meget højt plejeniveau, er der værdier, der bliver overset, og som derfor forsvinder ganske hurtigt. Særligt i disse år, hvor fornyelse og omlægninger af mange grunde foregår med stor fart. Det er vigtigt, at kulturarv som f.eks. randtræer, historiske stiføringer, særlige gravstedsstrukturer, alléer og andre beplantningselementer, lokalhistoriske og tidstypiske gravsteder, særlige kulturmiljøer, egnskarakteristisk havekultur og andre lokale kulturhistoriske forhold bliver bevaret – både for den historiske dokumentations skyld, og i høj grad også fordi disse elementer forankrer kirkegårdsanlæggene i fortiden og dermed er med til at give kirkegårdene den nerve, rigdom og stemning, der er nødvendig, for at de historiske kirkegårdsanlæg også er vedkommende i dag.

I 1700- og 1800-tallet var det almindeligt at opklappe jorden efter en begravelse, så der dannes en græstue ovenpå graven. Gravtypen bruges ikke længere. Jelling Kirkegård, akvarel af Ole Jørgen Rawert, 1819. Det Kgl. Bibliotek.

Balancen mellem bevaring og fornyelse er et grundvilkår i arbejdet med vore kirkegårde. Men i en iver efter at undgå tomme gravpladser, indrette nye gravstedstyper og ud fra kortsigtede ønsker om at reducere drift udgifterne er de grønne kulturværdier under hårdt pres. Megen grøn kulturarv, der f.eks. udtrykker tidligere tiders begravelsesskikke, er allerede uerstatteligt væk. Det faktum, at grønne anlægs natur er at vokse og dø, er dertil en faktor, der betyder, at bevaring, udvikling og fornyelse af grønne kulturværdier er en særlig disciplin, der fordrer specialfaglig indsigt.

Den nok største udfordring i forhold til bevaring af de grønne kulturværdier er at etablere og fastholde viden om dem. Der mangler nemlig ikke interesse hos menighedsråd og provstier for at sikre værdierne. Problemet er nok snarere, at det kræver en god portion kirkegårdshistorisk faglighed at få øje på dem. For eksempel forudsætter det kendskab til tidligere tiders gravstedsskikke at vide, at to tætstående og høje taksplanter er rester af gravstedsbeplantning fra omkring år 1900, hvor det var almindeligt at plante en taks på hver side af gravmindet. Det forekommer også, at en sjælden gravstedsstruktur ikke lokalt ses eller opfattes som noget særligt, fordi kirkegården har været indrettet på den samme måde i "mands minde".

Det er vores håb, at denne registrant kan være med til at skærpe menighedsrådenes opmærksomhed på kirkegårdenes grønne kulturværdier. Målet må være, at beslutninger om ændringer på kirkegården, det være sig store som små, tager udgangspunkt i en nuanceret viden om og forståelse for de lokale værdier og kvaliteter. Derfor må ændringer alene træffes på et fagligt kvalificeret grundlag, hvor alle eller fle t mulige værdier bevares eller integreres i de nødvendige tids- eller brugsbegrundede forandringer.

Rimelig byrdefordeling, national registrering og styrket lovgivning

Foruden at dokumentere de bevaringsværdige gravstedsstrukturer ønsker vi i Foreningen for Kirkegårdskultur at gøre opmærksom på, at det – især i små sogne med lavt indbyggertal – er en økonomisk næsten umulig opgave at fastholde og fortsat pleje og vedligeholde gravstedsstrukturerne, også selv om kirkegårdene er pragmatiske og ikke særlig omkostningstunge anlæg. Da kulturværdierne er nationale, mener vi, at der bør findes en central finansieringsform, så også de små sogne har råd til at bevare kulturarven. Det vil foreningen arbejde for.

Med udarbejdelsen af denne registrant over kirkegårde med bevaringsværdige gravstedsstrukturer ønsker vi at arbejde for og at pege på det påtrængende behov for en national registrant over samtlige bevaringsværdier på kirkegårdene. Grundlæggende er det foreningens opfattelse, at en registrering er nødvendig for at synliggøre de oversete kulturværdier både over for lokale og centrale beslutningstagere, før de er helt

væk. Samtidig vil en registrant skabe et fagligt velfunderet og sikkert grundlag for beslutninger om bevaring.

Sidst, men ikke mindst, vil vi i foreningen gennem dialog med de relevante politiske og institutionelle aktører virke for, at kirkegårde, der er bevaringsværdige som helhed, eller som rummer særligt værdifulde grønne elementer med kulturværdi, bliver beskyttet på lige fod med kirkegårdens afgrænsende diger og mure. I dag kan de grønne kulturværdier ikke beskyttes, og kirkegårde kan først erklæres umistelige i forbindelse med en eventuel nedlæggelse, hvor der typisk ingen kulturværdier er tilbage at bevare.

Foreningen for Kirkegårdskultur vil arbejde for, at alle kirkegårdenes kulturværdier bliver bevaret.

Det eneste sted, hvor der i dag findes spor af tuegravsteder, er i det sydøstlige hjørne af Gammel Sogn Kirkegård. Tuerne har været væk i en periode i anden halvdel af 1900-tallet, men blev reableret efter få år. Foto: MF, 2021.

BEVARINGSVÆRDIGE GRAVSTEDSSTRUKTURER

Uden undtagelse er kistegravstedernes nuværende organisering på de middelalderlige landsbykirkegårde resultatet af en eller flere reguleringer, hvor gravstedernes placering både kan være omorganiseret efter en plan og være resultatet af justeringer, der er foretaget løbende over lang tid. Det individuelle kistegravsted fremtræder i dag som en lille parcel i en velorganiseret og præcist ordnet sammenhæng med helheden af gravsteder, som på langt de fleste kirkegårde består af dobbelte gravstedsrækker skiftevis med en sti. Denne arealøkonomiske, stringente og både drifts- og brugspraktiske løsning er i tilbagegang, men man kan endnu ikke sige, at den er i fare for at forsvinde.

På et fåtal af kirkegårde er gravstederne organiseret anderledes. De kan kategoriseres i fem grupper:

- ejendomsgravsteder
- gravsteder med egen afgrænsning
- gravfelter uden nord-sydgående stier
- østvendte gravsteder i enkeltrækker
- gravsteder i labyrintisk struktur.

Mange af de kirkegårde, hvor gravstederne i dag er organiseret i dobbelte rækker, har tidligere haft én af ovenstående gravstedsstrukturer. Strukturerne repræsenterer således forskellige variationer af en udviklingsproces, som alle kirkegårde har gennemgået. Vi har fastlagt nogle ret snævre kriterier for udpegning af kirkegårdene i denne registrant:

- Gravstedsstrukturen skal være helt eller næsten helt intakt på den oprindelige del af kirkegården.
- Gravstedsstrukturen skal være resultatet af en regulering, hvor en tidligere organisering af gravstederne er ændret (hermed udelukkes nyere kirkegårdsanlæg, der fra starten er anlagt med eksempelvis øst-vendte gravsteder).
- Kirkegården skal være aktiv og åben for begravelser (hermed udelukkes bl.a. ødekirkegårde).

Inden for de beskrevne kriterier er der kun meget få kirkegårde tilbage. Vi har fundet 17 anlæg, men det er ikke usandsynligt, at der findes flere, da kirkegårdene er opsporet ved research i form af søgning i tilgængelig litteratur og historiske billedarkiver. Registrantens beskrivelser af kirkegårdene er derudover foretaget på baggrund af besigtigelser.

Ud over de her beskrevne anlæg findes der en del kirkegårde, hvor en tidligere gravstedsstruktur stadig er aflæselig, selv om den ikke længere er intakt. Derfor indeholder registranten også i hver kategori eksempler på kirkegårde, hvor strukturen er delvist bevaret. Der findes utvivlsomt flere af disse eksempler end de her nævnte. For at tydeliggøre anlæggenes størrelsesforhold og muliggøre sammenligninger, er alle anlæggenne illustreret med luftfotos i samme målestok og med nord opad.

Den historiske udvikling i gravstedsstrukturen

Siden middelalderkirkerne blev opført, har kirkegårdene været anvendt til begravelser, og dengang som i dag gravlægges efter den kristne tradition, hvor kistens hovedgærde er placeret i gravstedets vestlige del. Ligesom de levende har ansigtet og blikket rettet mod "lysets hjem" i øst, når de sidder på kirkebænken, så har forestillingen været, at de døde skulle gøre det samme, når de på den yderste dag ville sætte sig

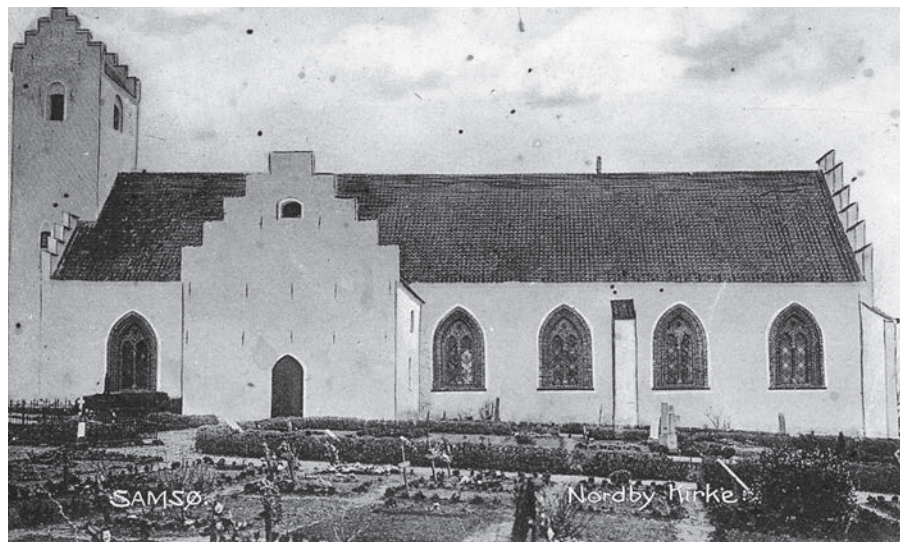

Ubjerg Kirkegård, ca. 1909. Øst for kirken ligger gravstederne i græseng med spredte buske. Der ses et enkelt opretstående granitmindesmærke samt jern- og træ Kors. Billedet kan illustrere forholdene på mange landsbykirkegårde i sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for GL-Tønder Kommune/Theodor Möller.

op og rejse sig fra deres grave. En del af denne tradition er, at gravmindet placeres over kistens hovedgærde, så gravmindet står på gravstedets vestlige del og læses fra øst. Gravstedernes østvendte orientering er kun fastholdt på et fåtal af de danske kirkegårde i dag, men ses på alle registrantens eksempler med undtagelse af Jelling og Sneum Kirkegård.

Udviklingen fra 17-1800-tallets græsklædte kirkegårde til de stramt organiserede kirkegårde, vi kender i dag, er foregået med meget forskellig hastighed fra sogn til sogn, men alligevel med fællestræk. To lovgivningsmæssige indgreb har haft afgørende betydning for den gravstedskultur, vi ser i dag. Den første er en forordning fra 1805, der som følge af tidens øgede fokus på hygiejne forbød gravlægning inde i kirkerne. De velhavende, der hidtil mod betaling var blevet begravet inde i kirkerne, skulle nu finde deres sidste hvilested ude på kirkegårdene. I modsætning til jævne folks gravsteder, der var markeret af bl.a. tuer og træ Kors, som har en begrænset levetid, tog borgerskabet deres tradition for tydeligt afgrænsede gravsteder med ud på kirkegården.

Med de afgrænsede gravsteder bragte borgerskabet også en havekultur med sig, og skikken med at indramme gravstederne og tilplante dem som små haver bredte sig efterhånden til jævne folks gravsteder.

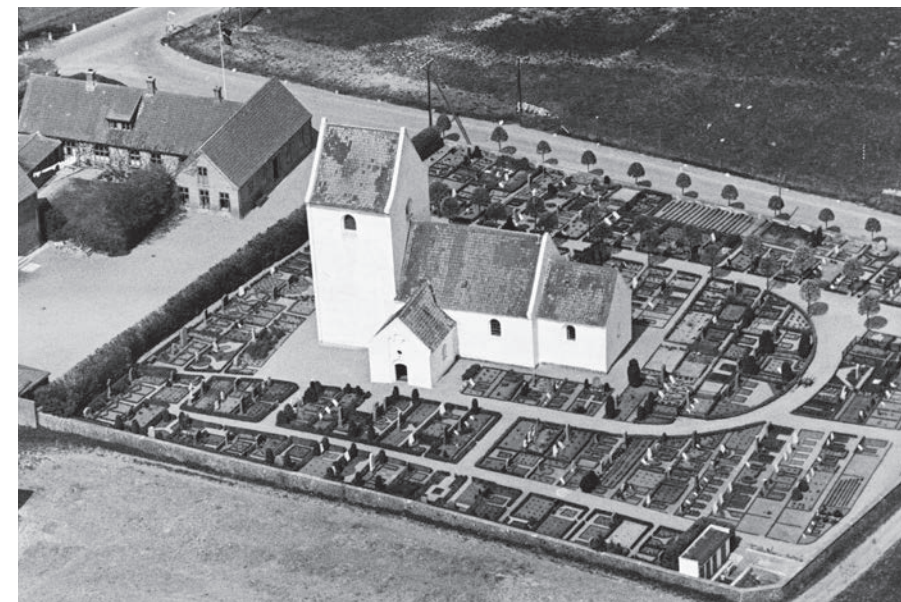

Nordby Kirkegård, Samsø. På postkortet fra 1912 ses store gravsteder med markante gravminder nærmest kirken og ud for våbenhuset et gitterkranset gravsted. Længere væk fra kirken er der østvendte enkeltrækker af mindre gravsteder med simple træ Kors. Nogle gravsteder ligger i græs, andre er omgivet af lave planter. Samsø Lokalhistoriske Arkiv.

På de fleste af de kirkegårde, der indgår i denne registrant, ses på fotos fra slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet en blanding af gravsteder i græs, gravsteder med enkelte buske samt gravsteder, der omgives af hække eller gitre. De fleste gravsteder er markeret af enkle træ Kors, mens få gravsteder markeres af marmorplader eller større, oprette monumenter.

Som følge af den nye skik med at hegne gravstederne, hvilket forhindrede den frie færdsel på græsset mellem gravstederne, blev der etableret nogle få hovedstier, der primært sikrede passage fra kirkegårdslågerne og frem til kirken. Det resulterede på mange kirkegårde i, at gravene kom til at ligge i store felter. Med undtagelse af Sneum Kirkegård gør det sig stadig gældende for alle bogens eksempler.

Indenfor gravfelterne ser man på nogle af kirkegårdene en begyndende organisation i nord-sydgående rækker i begyndelsen af 1900-tallet. Mens kirkegårdens areal i Sønder Skast og på andre kirkegårde i Sønderjylland og på Fyn allerede i begyndelsen af 1800-tallet blev fordelt mellem sognets beboere, tegner der sig først en tydelig parcellering af gravstederne på de øvrige kirkegårde i registranten fra begyndelsen af 1900-tallet og frem.

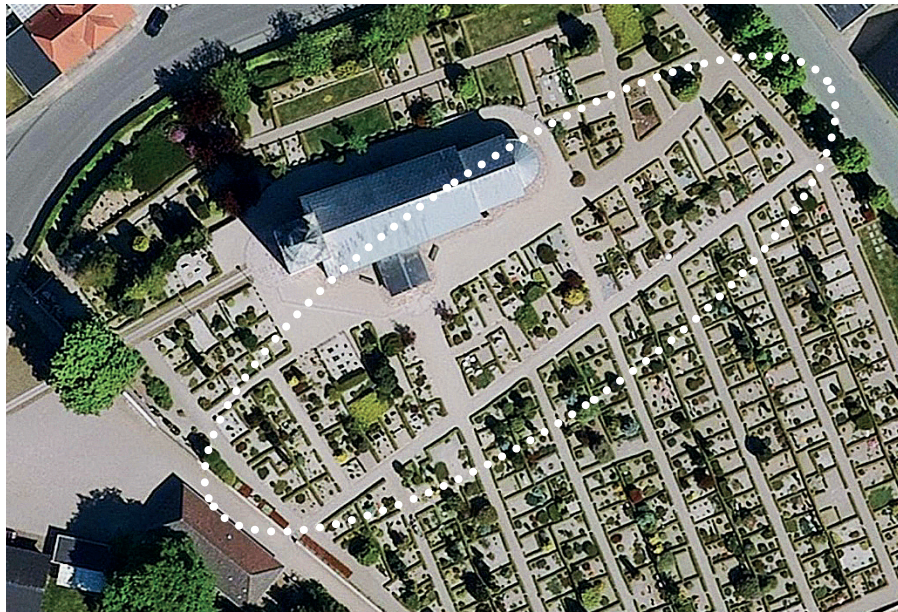

Tranbjerg Kirkegård, 1947. Kirkegården er reguleret med gravsteder i store felter og enkelte hovedstier. Indenfor felterne ligger gravstederne i ensartede rækker. Det Kgl. Bibliotek.

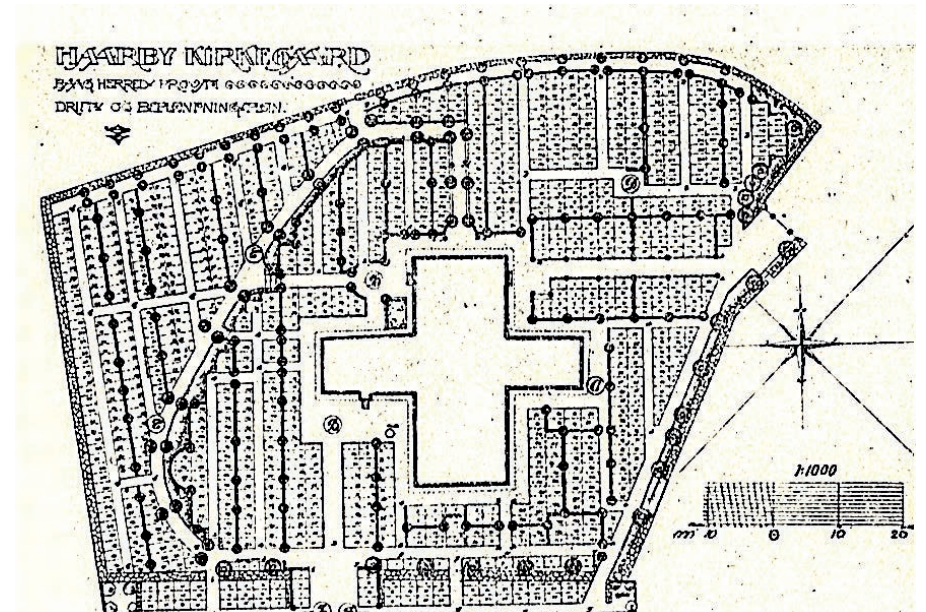
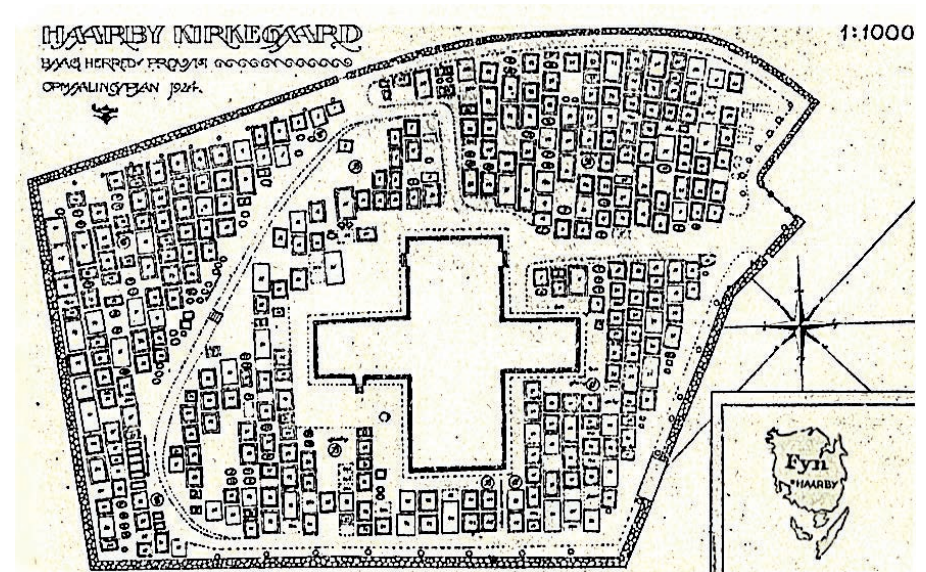

Hvor der allerede var gennemført stier og reguleringer på nogle kirkegårde, så var det langt fra tilfældet på alle kirkegårde i 1922, hvor der blev vedtaget en lov med efterfølgende anordning fra 1928, der skulle sikre mere orden på kirkegårdene, og som bl.a. angav specifikke krav til stibredder. Loven blev det andet indgreb, der fik betydning for gravstedsstrukturen. Med den fulgte gennemgribende reguleringer af gravstederne, som i perioden frem til 1960'erne på de fleste kirkegårde blev rationelt organiseret i dobbelte gravrækker med brede og funktionelle stier imellem. I modsætning til de kirkegårde, der beskrives her, blev hver anden gravrække vendt mod vest, hvorved gravmindet kom til at stå over kistens fodende, og den 7-800 år gamle tradition blev brudt. Et tydeligt eksempel på, hvad tidens reguleringer kom til at betyde for gravstedernes organisering ses af planerne for Haarby Kirkegård fra 1924.

De fleste af registrantens kirkegårde er dokumenteret med luftfotos fra perioden 1948-52, hvor der blev foretaget mange overflyvninger. På den tid var stort set alle gravsteder hegnet med hække og indrettet med små buksbomkantede bede med forbillede i bondehaverne fra starten af 1900-tallet.

Før gravstederne blev reguleret ind i lige rækker, har de mange steder – ligesom det stadig er tilfældet i et område nærmest kirken på Andst Kirkegård – ligget som i en sirlig vævet mosaik med gravsteder i forskellige størrelser og med kun få adgangsgivende stier.
Mål ca. 1:1.000. Nord op.
© Hexagon, 2020.

Planerne fra Haarby Kirkegård (1924) på Fyn er et eksempel på regulering af en kirkegård efter loven fra 1922. Øverst Emil Böttigers opmåling af kirkegården i 1924. Gravstedsstrukturen er på det tidspunkt ganske lig den struktur, der i dag findes på Nordby Kirkegård på Samsø. Planen nederst er hans reguleringsplan, som efter forbillede fra assistenskirkegårdene regulerer gravstederne ind i dobbelte rækker. Havekunst 1925.

Hvordan skal anlæggene bevares?

De fleste af kirkegårdene i registranten ligger i sogne med et ganske lille befolkningsgrundlag og vil, hvis de ikke sikres, efterhånden blive omdannet til græsplæner eller grusarealer med ganske få gravsteder. Af forskellige grunde er de alligevel blevet fastholdt til i dag med deres karakter og kulturhistorie og tjener dermed som betydningsfuld dokumentation for landets kirkegårdshistorie.

Hvordan de enkelte kirkegårde med bevaringsværdige gravstedsstrukturer skal bevares, vil i denne sammenhæng være et åbent spørgsmål. Forhåbentlig vil det kunne lade sig gøre at sikre bevaring og i nødvendigt omfang at restaurere alle anlæggene. I bedste fald også at retablere nogle af de kirkegårde, der i dag kun har delvist intakte, ældre gravstedsstrukturer. Som et nødvendigt grundlag for overvejelser om forskellige metoder til bevaring må der gennemføres nøjagtige registreringer, og derefter må der udarbejdes en bevaringsplan for hver enkelt kirkegård. Planerne skal være dynamiske, så de både sikrer alle de historiske værdier og samtidig muliggør de nødvendige forandringer og fornyelser, der følger med driften af grønne anlæg.

Indtil der foreligger en bevaringsplan, bør det enkelte anlæg sikres gennem vedtægtsbestemmelser om, at de nuværende gravsteder med hække, gravminder og beplantning skal fastholdes, uanset om gravstederne er aktive eller ledige. Dog kan udlevede hække fornyes med nye hække med samme placering.

Registreringen af gravstedskulturen skal fortsætte

Med henblik på at undersøge, hvorvidt der findes flere kirkegårdsanlæg med intakte, historiske gravstedsstrukturer, er der behov for en systematisk gennemgang af samtlige landets kirkegårde. Tilsvarende er der behov for, at der foretages tilbundsående undersøgelser af de registrerede kirkegårdes udviklingshistorie og de lokale og kulturhistoriske bevæggrunde for deres udvikling.

Endelig skal der peges på, at øvrige udsatte værdier, der er knyttet til gravstedskulturen i Danmark, bør beskrives. Det gælder f.eks. herregårdsgravsteder, institutionsgravsteder, præstegravsteder, tidstypiske gravstedsindretninger samt særlige gravstedsmarkeringer, der er knyttet til lokale forudsætninger som klima og materialemuligheder, som eksempelvis gravstedsafgrænsningerne med hvide stakitter, som stadig findes på blandt andre Trans og Fjaltring Kirkegård.

Rise Kirkegård har som alle kirkegårdene på Ærø en delvist intakt gravstedsstruktur med enkeltgravsteder. Foto: MF, 2022.

Store familiegravsteder ved kirkens sydmur er en bevaringsværdi, der peger tilbage på den første tid efter 1805, hvor også de velhavende blev begravet på kirkegårdene, og hvor det ansås for mest attraktivt at blive begravet under kirkens tagdryp tæt på sydmuren. Det er en af de kulturværdier, der bør dokumenteres og registreres. Todbjerg Kirkegård. Foto: MF, 2016.

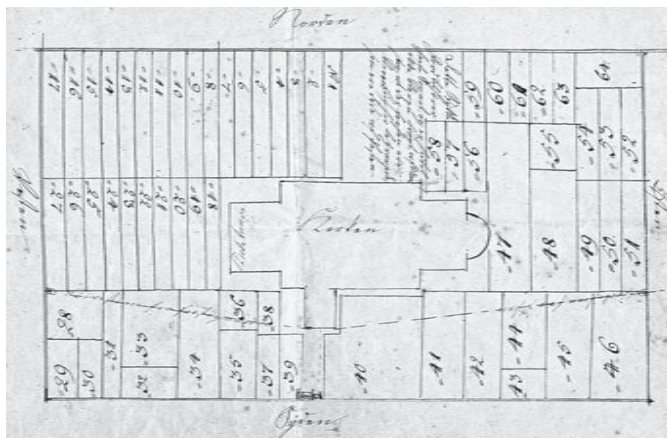
Sønder Skast Kirkegård er opdelt i ejendomsgravsteder. På gravstedet til den største ejendom, Aasgarden, ses slægtens gravminder fra 1700-tallet frem til i dag. Foto: MF, 2021.

EJENDOMSGRAVSTEDER

Særligt i Sønderjylland og på Fyn foregik der i kølvandet på landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet en tilsvarende udskiftning af kirkegårdsarealet til ejendomsbegravelser. Opdelingen af kirkegårdsarealet blev gennemført på baggrund af godkendte kort, hvor sognets ejendomme fik tildelt gravsteder i forhold til deres størrelse. I mange tilfælde tildeltes de enkelte landsbyer samtidig hver sit område på kirkegården. Der findes i dag blot et enkelt eksempel.

SØNDER SKAST KIRKEGÅRD

Kirkegårds kort fra 1814, der viser en opdeling af kirkegårdens areal i ejendomsgravsteder. De største ejendomme fik store gravsteder ved kirkens syd- og østside. Mindre ejendomme fik gravsteder mod vest og nordvest. Området nord for kirken blev udlagt til pestbegravelser. Rigsarkivet, Aabenraa.

Sønder Skast Kirkegård. Den mere end 200 år gamle gravstedsstruktur er stadig tydelig aflæselig. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © COWI, 2014.

Sønder Skast Kirkegård ligger frit i landbrugslandskabet lige nord for landsbyen Skast og er omgivet af beskyttende læplantninger af høje træer. Her træder man ind i en tidslomme, for kirkegården har ikke undergået større forandringer i mere end 200 år. Kirkegården er den eneste herhjemme, hvor opdelingen i ejendomsgravsteder, som ses af kirkegårds kortet fra 1814, og som sandsynligvis bundes i en endnu ældre opdeling, stadig er klart aflæselig.

Dengang blev kirkegårdens areal tildelt sognets ejendomme og fordelt efter deres størrelse. Således fik de to største gårde gravsteder på den mest attraktive beliggenhed lige syd for kirken, hvor de fik 20-40 pladser, for at der også var gravpladser til tyendet. På det største gravsted kan man stadig se gravminder fra forskellige tider, hvor det ældste er en liggester fra omkring 1760. Mindre ejendomme fik 7-12 personers gravsteder vest og nordvest for kirken, mens det mindst attraktive og skyggefulde areal nord for kirken blev udlagt til pestbegravelser.

Også i dag er alle gravsteder østvendte, og det er bemærkelsesværdigt og i overensstemmelse med ældre tradition, at alle stier ligger i revet jord. Dog er der anvendt grus på hovedstierne. Desværre er en del gravstedsrækker mod nord blevet fjernet i løbet af de senere år.

Rækkerne af gravsteder med 7-12 pladser til de mindre ejendomme er i dag underopdelt, men de oprindelige rækker findes stadig. Foto: MF, 2014

På Vilstrup Kirkegård har alle gravsteder deres egen afgrænsning. Foto: MF 2020.

GRAVSTEDER MED EGEN AFGRÆNSNING

Gravstedsstrukturen er karakteriseret af, at alle gravsteder har deres egen afgrænsning, som de ikke deler med nabogravstedet, og hvor hvert enkelt gravsted derfor er omgivet af en sti langs alle fire sider. Gravstederne er østvendte og regelmæssigt ordnet i rækker. Typen er sandsynligvis en naturlig efterfølger til tuegravene, som markerede sig som enkeltgrave, ligesom gravstederne på Lyø Kirkegård gør i dag. Gravstedsstrukturen viser samtidig tilbage til tiden før de store reguleringer i 1920-60, hvor det var den enkelte gravsteds ejer og ikke kirkegårdens personale, der forestod etablering og pleje af gravstedet og gravstedshækkene. Derfor ses det på nogle af kirkegårdene, at der er anvendt forskellige plantesorter til hækkene. Der findes flere kirkegårde, særlig på de små øer, som har rester af denne gravstedsstruktur, og på de fem kirkegårde, hvor strukturen er intakt, ses den i forskellige variationer.

LYØ KIRKEGÅRD

Lyø Kirkegård har sin oprindelige udstrekning. Mål ca. 1:1.000. Nord op.
© Hexagon, 2020.

Lyø Kirkegård, sydlige del. Foto: SG, 2011.

Tæt omsluttet af landsbyen Lyø gårde, stengærder og haver markerer Lyø Kirke og Kirkegård sig med sin særlige, cirkulære form, sine stendiger og sine markante randtræer som centrum i den lille landsby. Som det eneste tilbageværende anlæg i Danmark er kirkegården disponeret med enkeltgrave, der adskilles af nord-sydgående gange. De fleste gange krummer lidt som følge af, at gravstederne har en svagt tilspidset form med den korteste side mod øst. Alle gravsteder omgives af ganske lave buksbomhække, der helt præcist afspejler kisternes placering, og som klippes i en ensartet højde. Her hersker enkelhed, fred, harmoni og orden.

De buksbomkransede grave er en naturlig afløser for enkeltliggende, opklappede tuegravsteder, hvoraf de sidste forsvandt i 1930'erne. At traditionerne er holdt i hævd så længe kan blandt andet tilskrives, at hvervet som graver er gået i arv i tre generationer på den kvindelige side frem til 1960'erne.

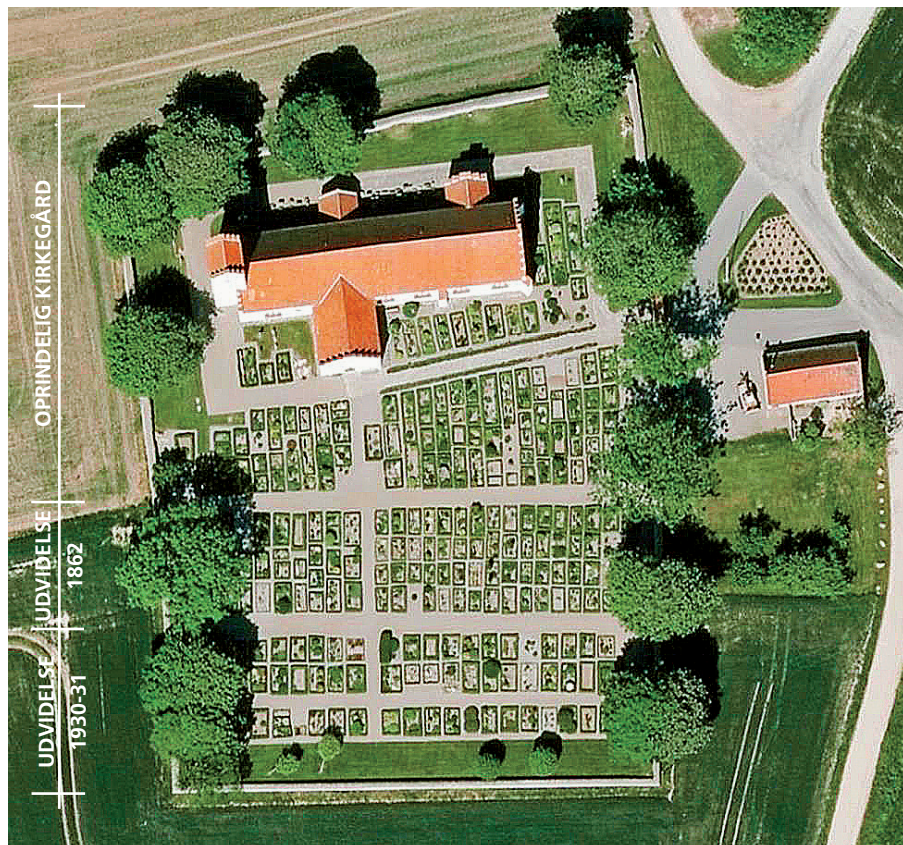
Desuden har byens kvinder med stor omsorg sørget for tilplantning af gravene med blomster i rigt mål. I 1950'erne var det hovedsageligt roser, mens det i 1960'erne var hjemmedyrkede pelargonier, fuchsiaer og knoldbegonier, der blev udplantet efter overvintring hjemme i stuerne hos byens kvinder.

Lyø Kirkegård, nordlige del. Foto: SG, 2011.

NORDBY KIRKEGÅRD, SAMSO

Det kirkelige anlæg er beliggende frit i landskabet sydvest for Nordby. Kirkegården er i udpræget grad horisontal med en helt grøn og plantedækket flade. Den horisontale kvalitet understreges af det vidtstrakte udsyn til det omgivende landskab og hav og brydes kun af den afgrænsende mur. Indtil for nylig var kirkegårdens rum yderligere defineret af store, karaktergivende randtræer af kastanje og ask, men de måtte fældes grundet sygdom og vil blive erstattet af nye træer.

Nordby Kirkegård er udvidet to gange. Ved begge udvidelser er gravstedsstrukturen fastholdt. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © COWI, 2016

Der findes dokumentation for, at den gravstedsstruktur, vi ser i dag, er påbegyndt før 1912. Gravstederne er organiseret i nord-sydgående rækker, der bugter sig lidt. De har, særlig på den gamle del af kirkegården, forskellig størrelse, de er meget små, og de danner en tæt komposition af små rum og mellemrum på fladen. Gravstedshækkene, der er af forskellige plantesorter som thuja, taks og buksbom, varierer endvidere en smule i højden.

Som helhed fremtræder anlægget harmonisk og fredfyldt og er samtidig rigt på detaljer takket være en udbredt brug af mange sorter af stauder, roser og lave stedsegrønne planter på gravstederne, hvor næsten ingen bar jord er synlig. Det sirligt passede, levende og dynamiske mønster af hække og frodig gravstedsbeplantning vidner om, at anlægget er et brugsanlæg, der med stor omhyggelighed og kontinuitet har udviklet sig over lang tid.

Gravstedsrækkerne bugter sig lidt og gravstedshækkene, der er af forskellige sorter, varierer i højden. Gravstederne har forskellig størrelse. Foto: MF, 2013.

VILSTRUP KIRKEGÅRD

Vilstrup Kirkegård ligger omgivet af et landbrugslandskab på et ret fladt terræn imellem byerne Nørre Vilstrup og Sønder Vilstrup. En allé af klippede lindetræer leder frem mod det kirkelige anlæg, hvor tårnet markerer sig på fornem vis i point de vuét. I harmoni hermed omgives hele kirkegården af klippede linde, der signalerer den samme velordnede og sirligt passede regularitet, der også hersker på kirkegården.

Vilstrup Kirkegård er udvidet mod syd i 1870 og igen i 1911. Mål ca. 1:1.000. Nord op.
© Hexagon, 2020.

På hele kirkegårdens ældste del er gravstederne, hvoraf de fleste er relativt store, organiseret med hver deres hæk i et helt præcist, næsten geometrisk mønster, hvor snorlige, smalle stier adskiller gravstederne i både øst-vestgående og nord-sydgående retning. Denne orden understreges af, at alle hække er af buksbom, og at de har nøjagtig samme højde. Kirkegårdens opdeling i fem store felter, der adskilles af bredere stier, kan spores tilbage til 1928, hvor også organiseringen i retlinede, østvendte gravstedsrækker fandtes i hvert fald på dele af kirkegården. Det stramme parterremønster er med sikkerhed fra før 1949, hvor det dækkede hele kirkegårdens areal.

Kirkegårdsudvidelsen fra 1870, som nu er under afvikling, har indtil 2016-17 været disponeret med rækker af østvendte gravsteder, der var adskilt af smalle stier.

Gravstederne er organiseret i et fuldstændigt præcist mønster med gennemgående og retlinede, smalle stier i både nord-sydlig og i øst-vestlig retning. Foto: MF, 2020.

BOGØ KIRKEGÅRD

Bogø Kirkegård havde oprindeligt en rundet form og er udvidet mod nord før 1950. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2016.

De nord-sydgående stier har dynamiske forløb. Foto: CS, 2022.

Lige vest for Møn og omgivet af Storstrømmen ligger Bogø, hvor det kirkelige anlæg med kirke, kirkegård og præstegård som en sluttet enhed udgør den langstrakte Bogø bys forpost mod nord. Der er betagende udsigt hen over marker og mod skovpartier til vandet, der ligger blot en kilometer mod nord, og kirketårnet har da også fungeret som sømærke.

På den ældste del af kirkegården smyger gravstederne sig tæt omkring kirken, hvor de danner et lidt irregulært parterremønster med rækkevise, østvendte enkeltgravsteder, der dækker hele fladen. Gravrækkerne er ikke parallelle, gravstederne har forskellig størrelse, og de lave buksbomhække varierer en smule i højden. Sammen med en ganske varieret, frodig og lav gravstedsbeplantning af stauder, roser samt fritvoksende og halvkugle-klippede stedsgrønne planter danner hækkene et billede af et dynamisk og levende anlæg med en berigende og rolig stedsånd. Gravstedsstrukturen er ældre end 1939, hvor et foto viser en struktur, der er helt identisk med den nuværende, blot var der dengang mange flere meget store gravsteder.

Gravstederne har forskellig størrelse og danner en mosaik på fladen. Foto: CS, 2022.

HJERPSTED KIRKEGÅRD

Hjerpsted Kirkegård har sin oprindelige udstrækning. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

Den vindprægede beplantning mod vest beskytter kirkegården. Foto: MF, 2021.

Vest for landsbyen ligger Hjerpsted Kirkegård ensomt og til alle sider omgivet af det forblæste og flade marsklandskab helt ud til Vadehavet. Kirken markerer sig tydeligt i forhold til omgivelserne, fordi kirketårnet rager op over den nødvendige, vindprægede beplantning, der omkranser kirkegården og markerer den i landskabet. Udenfor digerne er landskabet vidtstrakt, storslået, fladt og ensartet. I kontrast hertil står kirkegårdens lille og detaljerige skala, hvor besøgende kan færdes i uforstyrret og helt skærmet fra hverdagslivet.

Læplantningen mod vest har tidligere været bredere, hvilket givetvis er forklaringen på, at der ingen gravsteder er langs læhegnet. Ligesom i dag var der heller ikke i 1937 gravsteder langs kirkegårdens østlige afgrænsning. Gravstederne ligger i østvendte rækker, hvor hvert gravsted har sin egen hæk eller stenkant. De lave gravstedshække har et levende udtryk, idet de både i højde, bredde og linjeføring bugter sig op og ned og til højre og venstre. Denne organisering ses også på et foto fra 1937, men er givetvis ældre.

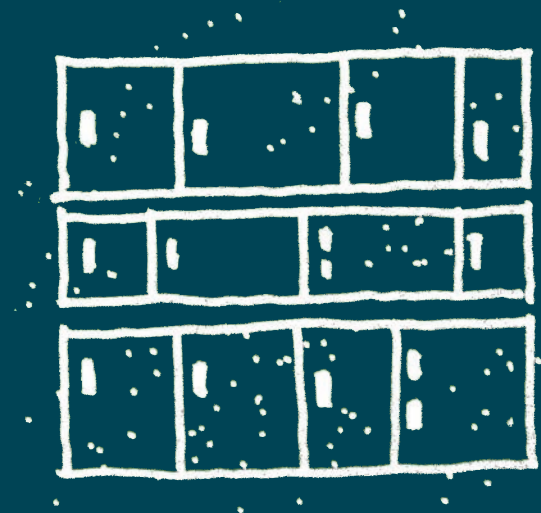
Gravstedshækkene bugter sig i alle retninger. Foto: MF, 2021.

EKSEMPLER PÅ

DELVIST BEVAREDE ANLÆG MED GRAVSTEDER MED EGEN AFGRÆNSNING

KØBENHAVNS STIFT	Østermarie Kirkegård, Bornholm
FYENS STIFT	Bregninge Kirkegård, Ærø Rise Kirkegård, Ærø Ærøskøbing Kirkegård, Ærø Søby Kirkegård, Ærø Marstal Kirkegård, Ærø Tranderup Kirkegård, Ærø Strynø Kirkegård, Strynø Helnæs Kirkegård Skovby Kirkegård, Fyn Faaborg Gl. Assistens Kirkegård
ROSKILDE STIFT	Odden Kirkegård Rørvig Kirkegård Højby Kirkegård
LOLLAND-FALSTER STIFT	Olstrup Kirkegård Femø Kirkegård, Femø
HADERSLEV STIFT	Hoptrup Kirkegård Damager Kirkegård Kegnæs Kirkegård, Als
RIBE STIFT	Ribe Gl. Kirkegård Rømø Kirkegård, Rømø
AALBORG STIFT	Klitmøller Kirkegård Jannerup Kirkegård Skjoldborg Kirkegård Byrum Kirkegård, Læsø Vesterø Kirkegård, Læsø

GRAVFELTER UDEN NORD-SYD GÅENDE STIER

Som langt de fleste andre eksempler på bevaringsværdige gravstedsstrukturer er gravstederne i denne kategori organiseret i store felter, afgrænset af relativt få hovedstier. Men i modsætning til de øvrige kategorier er gravstederne indenfor felterne ikke organiseret i nord-sydgående rækker med ensartet bredde. I stedet varierer gravstedernes længde og bredde indenfor felterne. Strukturen, der kan være en forløber for gravsteder, der er organiseret i nord-sydgående rækker, er fundet på to kirkegårde. På Randerup Kirkegård er alle gravsteder østvendte, mens de på Jelling Kirkegård er orienteret i forskellige retninger.

RANDERUP KIRKEGÅRD

Randerup Kirkegård har sin oprindelige udstrækning. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2016.

Ældre gravstedsindretning med buksbombhæk omkring gravmindet. Hækken har oprindeligt været lav og dannet kant om et bed. Foto: MF, 2021.

Da salmedigteren og sidenhen præst og biskop H.A. Brorson blev født her i 1694, omfattede det kirkelige anlæg også en præstegård. I dag har anlægget med kirke, kirkegård og graverbygninger en helt fri, landskabelig og fredfyldt beliggenhed med åbent udsyn mod syd og mod øst, hvor får græsser på engen, og beskyttet af ældre, lægivende og karakterfuld beplantning mod nord og vest.

Kirkegårdens opdeling i tre store gravfelter, som er fra før 1950, er stadigvæk tydelig aflæselig. Der er et felt sydvest for kirken, et felt sydøst for kirken og et felt øst for kirken. Hvor gravfelterne tidligere indeholdt et sirligt vævet mønster af gravsteder i forskellige størrelse og med forskellige afgrænsninger, er de i dag ordnet i et mere regulært mønster, hvor adgangen til mange af gravstederne stadig sker hen over nabogravsteder. Efter 1954 er der endvidere etableret nogle få, meget smalle øst-vestgående stier.

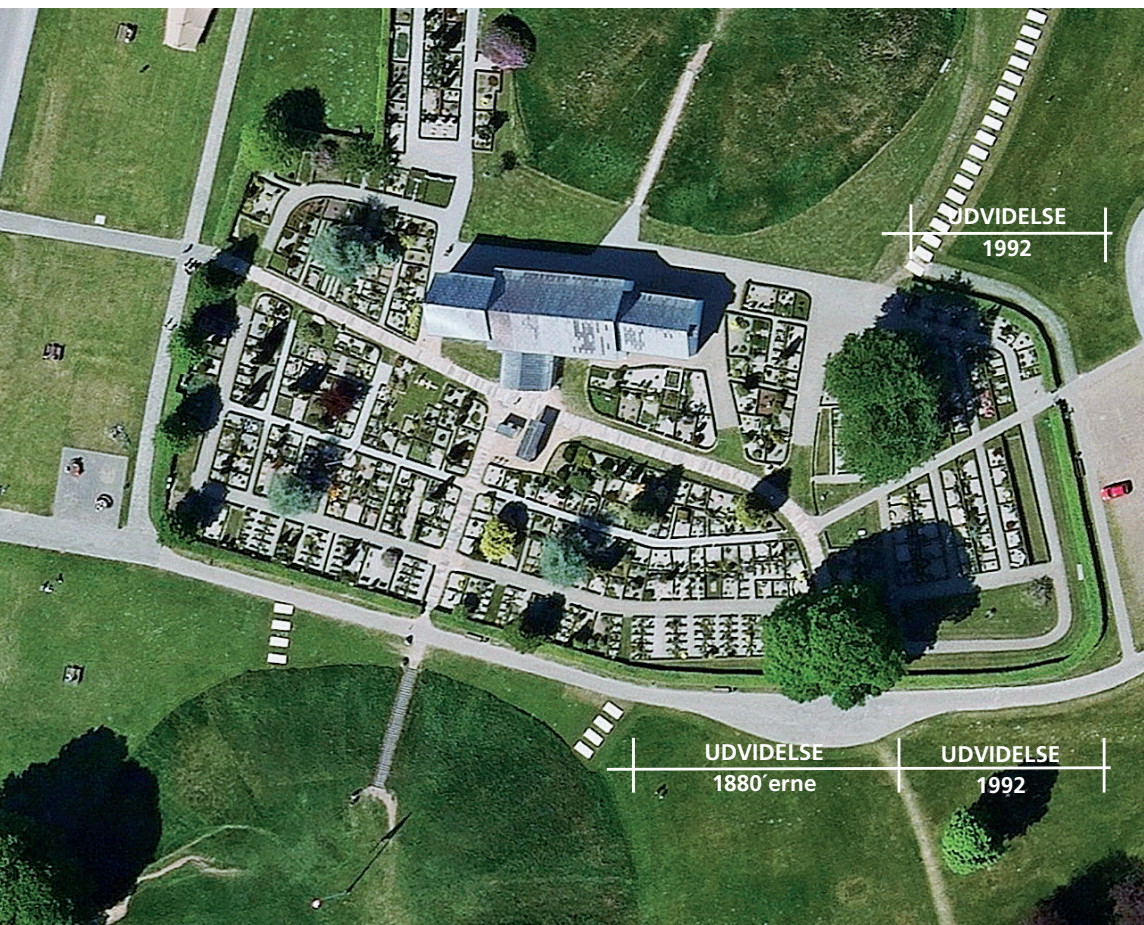
Et andet bevaringsværdigt træk er, at de sekundære stier er jordstier. En tredje bevaringsværdi er den lille skovplantning nord for kirken. Hvorvidt der altid har været skov her vides ikke, men arealet har tidligere været anvendt til bl.a. begravelse af uøbte børn.

Kirkegården har som helhed et grønt, frodigt og horisontalt præg, hvor en ret tæt struktur af markante gravstedshække og en relativt lav gravstedsbeplantning understøtter udsynet mod øst og sydøst.

Gravstedsområdet har et frodigt og vandret præg, der understøtter udsigten til engen mod øst. Foto: MF, 2021.

JELLING KIRKEGÅRD

Jelling Kirkegård er udvidet flere gange. Udenfor kortudsnittet er kirkegården udvidet mod nord tre gange. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020

Mere end tusind års gravlægningshistorie udfoldes på Jelling Kirkegård, hvis oprindelige del er spændt ud mellem de to høje, hvor kirken og Jellingstenene indgår centralt i det store monumentområde. Kirken, runestenene og højene samt skibssætningen og palisaden er på UNESCO's verdensarvsliste, bl.a. fordi stedet markerer ændringen fra et nordisk hedensk samfund til en europæisk kristen civilisation.

De store gravfelter i kirkegårdens sydvestlige del er stadig tydelige, selv om der er etableret enkelte, smalle nord-sydgående stier. Foto: MF, 2010

En akvarel viser, at kirkegården i 1819 var ganske tæt udnyttet med markante tuegravsteder og tætklippet græs, mens en tegning fra 1871 viser en åben og græsklædt kirkegård med enkelte buske og træer. På det tidspunkt var der få tuegravsteder, markeret med enkle gravminder, samt nogle få hegnede gravsteder. I 1900-tallets første årti var der mange markerede grave, hvoraf de fleste lå i en vegetation af højt græs og lave buske, men omkring 1915 blev der tydeligvis anlagt hovedstier, og de fleste grave var omgivet af velpassede, lave hække eller hegn. Siden 1930 har kirkegården været disponeret, som den er i dag, med hækafgrænsede gravsteder i store felter. Felterne afgrænses af hovedstierne fra lågerne i sydøst, syd og vest samt af to øst-vest-gående stier. Store familiegravsteder, der i dag er opdelt til urnegravsteder, afslutter anlægget ind mod syddiget, der dengang dannede ryg for familiegravsteder med nordvendte gravminder. De få nord-sydgående stier er etableret efter 1930. Af fotos fra 1930'erne og op gennem 1900-tallet ses, at der har været stor sirlighed og detaljering i indretning, beplantning og pasning af gravstederne, hvilket stadig er tilfældet, ikke mindst på de bevaringsværdige gravsteder.

Hvor der tidligere har været bebyggelser helt tæt op ad kirkegården og gravhøjene, er der sket en gradvis frilægning, så det kirkelige anlæg nu indgår i det åbne og vidstrakte landskab mod nord.

EKSEMPLER PÅ

DELVIST BEVAREDE ANLÆG MED GRAVFELTER UDEN NORD-SYDGÅENDE STIER

ROSKILDE STIFT

Vrangstrup Kirkegård
Tureby Kirkegård

FYENS STIFT

Lindelse Kirkegård
Øster Skerninge Kirkegård

HADERSLEV STIFT

Øster Starup Kirkegård

RIBE STIFT

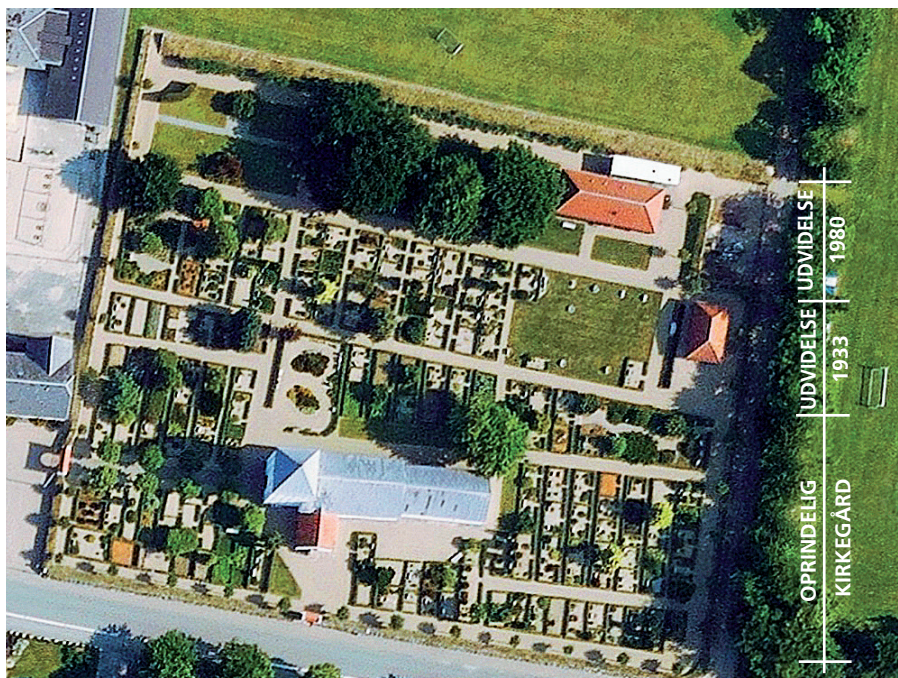
Andst Kirkegård

ØSTVENDTE GRAVSTEDER I ENKELTRÆKKER

På seks kirkegårde i Syd- og Sønderjylland og på to kirkegårde i Aarhus Stift er gravstederne organiseret i lige brede og parallelle enkelttrækker. Kategorien adskiller sig fra "gravsteder med egen afgrænsning" ved, at alle gravsteder deler hæk med nabogravstedet. Som på de fleste af registrantens kirkegårde er den tidlige kristne tradition med østvendte gravsteder fastholdt i forbindelse med reguleringen. I modsætning hertil blev denne tradition brudt på langt de fleste landsbykirkegårde i forbindelse med reguleringerne i 1900-tallets første halvdel, som medførte, at hver anden gravrække blev vestvendt. På nogle af kirkegårdene er enkelttrækkerne en videreudvikling af en tidligere organisering, hvor gravstederne havde varierende størrelse indenfor de store gravfelter.

HUNDERUP KIRKEGÅRD

Hunderup Kirkegård er udvidet to gange. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

Hunderup Kirke og Kirkegård ligger i dag i landsbyens nordøstlige hjørne, vel beskyttet af bebyggelse mod vest og syd og med kontakt til grønne sportsbaner mod nord og øst. Kirkegården har et yderst frodigt helhedspræg ikke mindst på grund af de markante gravstedshække, der omgiver gravstederne langs alle fire sider og danner en samlende og frodig, grøn flade.

Omkring 1920 havde i hvert fald den sydlige del af kirkegården et naturpræget udseende med højt græs, buske og mindre træer omkring østvendte gravminder og gravsteder uden markerede afgrænsninger. Fotos fra omkring 1950 viser en meget velordnet kirkegård med gravsteder i østvendte enkeltrækker, men uden synlige stier mellem gravstederne, der dengang for de fleste vedkommende var så store, at de strakte sig mellem de få øst-vestgående hovedstier. De nuværende smalle stier mellem

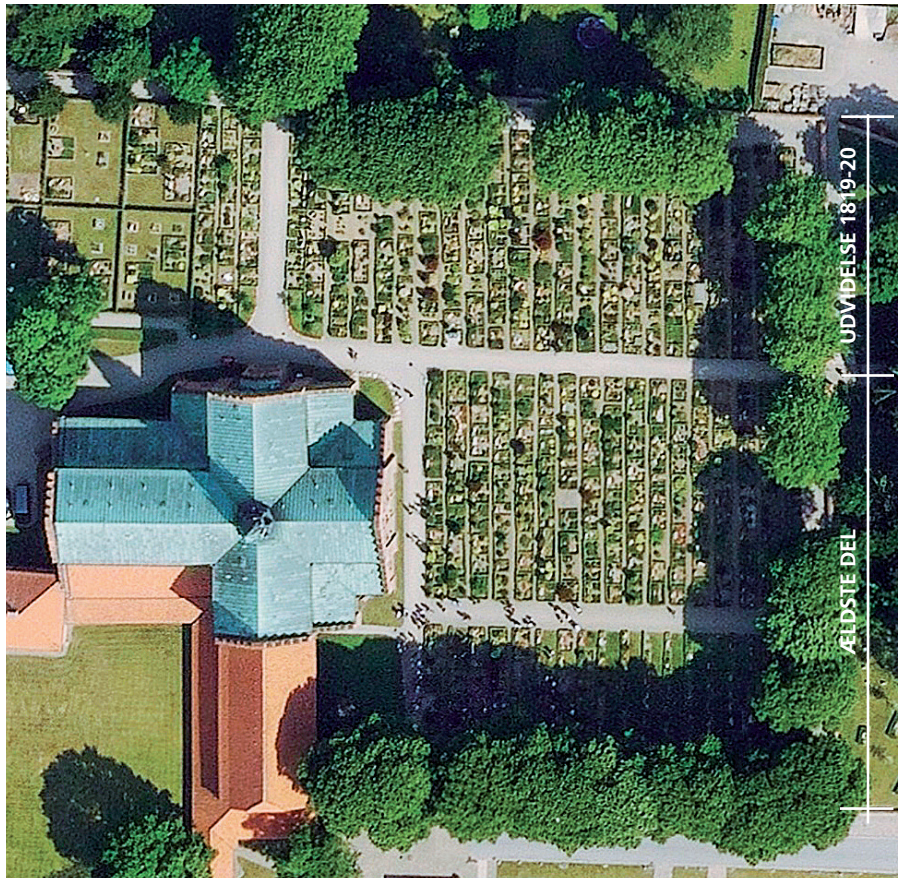
De frodige gravstedshække, danner en samlende, grøn bund. Foto: MF, 2021.

gravrækkerne er således etableret i den anden halvdel af 1900-tallet, hvor der også er etableret forhække som konsekvens af et behov for at opdele de store gravsteder i mindre enheder, hvortil der skulle skaffes stiadgang.

Det sydvestlige gravfelt fremtræder i dag som et ureguleret område. Gravstederne ligger ikke på række, men forskyder sig i forhold til hinanden, og smalle, labyrintiske stier giver adgang til gravstederne. Denne særlige struktur er resultat af en ikke færdiggjort regulering, der er gennemført efter 1950, hvor de store rækkevis gravsteder, hvoraf nogle af gravstederne strakte sig over to rækker, er opdelt i mindre gravsteder. Helt frem til omkring 1950 har kirkegårdens fællesjord, som lå længst mod øst, været synlig i gravstedsstrukturen. På fællesjorden blev de gamle fra fattiggården, omvandede tiggere og selvmordere begravet tidligere.

LØGUMKLOSTER KIRKEGÅRD

Den ældre del af det kirkelige anlæg i Løgumkloster omgives af teglstensmure og tyve meter høje randtræer af lind i storslået og harmonisk sammenhæng med den store klosterkirke og klosteranlægget. Med stor kontrast til anlæggets vertikale og omslutende rum danner gravstedsområdet en horisontal flade, hvor al beplantning holdes under godt en meter i højden.

Løgumkloster Kirkegårds ældste del. Uden for udsnittet er kirkegården udvidet mod øst flere gange, samt mod nord i 1990'erne. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

Gravstedernes rækkevise og østvendte organisering på kirkegårdens ældre del inden for murene mod øst og nordøst ses allerede på fotos fra 1900-tallets første årti, hvor en del gravsteder afgrænsedes af gitre, mens andre ingen afgrænsning havde. Nord for kirken lå gravstederne dengang hovedsagelig i græs og var markeret af enkle gravminde. Frem mod 1950'erne ensartedes gravstedernes afgrænsning, fle e gravsteder fik hække i forskellig højde og bredde, mens andre gravsteder stadig var gitterkransede, enkelte var omgivet af stankanter, og en del af disse gravsteder havde egen afgrænsning, som ikke blev delt med nabogravstedet.

Op gennem anden halvdel af 1900-tallet udbredtes gravstedsmønstret til også at omfatte kirkegårdens nordlige del, og gravstedernes afgrænsning omdannedes efterhånden til det billede, vi ser i dag, hvor thuja både danner ryg- og forhække og fælles mellemhække, der holdes nogenlunde ensartet klippet med mindre og dynamiske variationer i højde, bredde og linjeføring. Det kompakte gravstedsanlæg med meget smalle stier, der ligger i bar jord, samt de relativt korte gravsteder, hvor der ikke anvendes grus, men som er helt plantedækkede, underbygger i et og alt det historiske vingesus, man kan opleve som besøgende.

Løgumkloster Kirkegårds nordøstlige del set fra kirketårnet. Foto: CH, 2021.

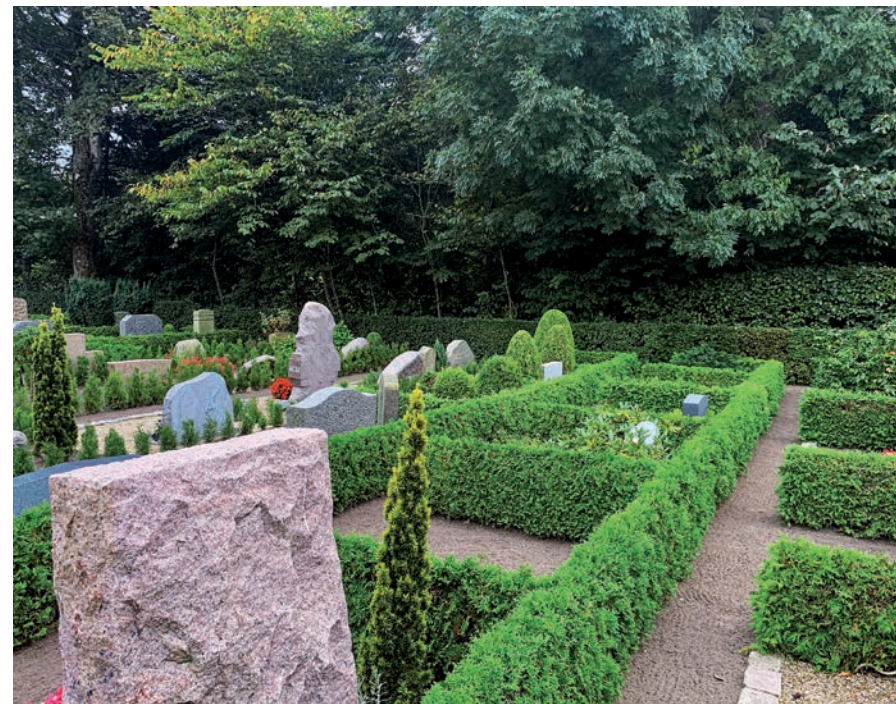
UBJERG KIRKEGÅRD

Ubjerg Kirkegård er i 1873 udvidet med to meter mod syd, men har i øvrigt sin oprindelige afgrænsning. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

Næsten helt omsluttet af beplantning af høje hække og træer ligger Ubjerg Kirkegård med fi e kig til de nære naboer: den fredede præstegård i slesvigsk byggeskik mod vest og den gamle skole mod øst. Det kirkelige anlæg med kirke, kirkegård og præstegård ligger med stejle skrånninger mod nord og syd og højest i den ganske lille og typiske værft landsby, der er bygget på en menneskeskabt forhøjning af jord, der skulle yde beskyttelse ved oversvømmelse. Terrænet er opbygget på en naturlig højderyk i det flade marskland ved Vidåen blot en kilometer fra grænsen. Ligesom landsbyens gårde ligger helt tæt, så ligger sognets døde også nærmest skulder ved skulder på kirkegården.

Kirkegården er før 1949 reguleret til den nuværende geometri, hvor gravstederne ligger i snorlige, østvendte enkeltrækker med fælles mellemhække, uden forhække, og hvor smalle jordstier udgør en del af gravstedet. Af fotos fra 1900-1910 ses det, at gravstederne allerede dengang var organiseret i rækker, men nok i en mindre præcis geometri og dengang uden afgrænsende hække.

Gravstederne har ikke forhække, og stierne ligger i revet jord, som det var almindeligt i begyndelsen af 1900-tallet. Fotos: MF, 2021.

Ligesom stolestaderne i kirken tidligere var fordelt efter borgernes stand, så blev gravstederne fordelt, så gårdmænd blev begravet nærmest kirken, mens husmænd og arbejdere blev tildelt gravsteder længere ude. Fordelingen i ejendomsgravsteder afspejler sig ikke længere i gravstedsstrukturen, men en del af de gamle familiegravsteder fi des stadig. På grund af en øget til- og fraflytning samt sammenlægninger af ejendomme kan skikken med at gravstederne tilhører bestemte ejendomme ikke altid fastholdes, men søges stadig opretholdt, når det er muligt.

Selv om kirkegårdens indretning fordrer stor nøjagtighed ved udmåling og gravning af grave, er der ikke ønsker om bedre pladsforhold, fortæller Jacob Tygsen, der er kirkeværge på stedet, som sin far var det før ham. Denne kontinuitet er sikkert medvirkende til, at kirkegårdens uprætentiose, lokale og historiske særpræg med et roligt og afklaret udtryk er fastholdt, og at forandringer søges undgået. På Ubjerg kirkegård dufter der stadig af jord og planter.

NØRRE LØGUM KIRKEGÅRD

*Institutionsgravsteder
fra den tidligere
åndssvageanstalt
Løgumgård.*

Nørre Løgum Kirkegård har sandsynligvis sin oprindelige udstrækning, men er muligvis reguleret lidt mod vest. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

Frem til 1739 var kirken i Nørre Løgum sognekirke for både Nr. Løgum Sogn og den lille by Løgumkloster, hvis klosterkirke var forbeholdt Cisterciensermunkene. Kirken og kirkegården, der begge har en anseelig størrelse, ligger centralt i byen med fin kontakt mod øst til engen ved Lobækken. Hvor der tidligere var afgrænsende beplantning af høje træer og også en del træer på kirkegården, har anlægget i dag en åben beliggenhed med frie indkig.

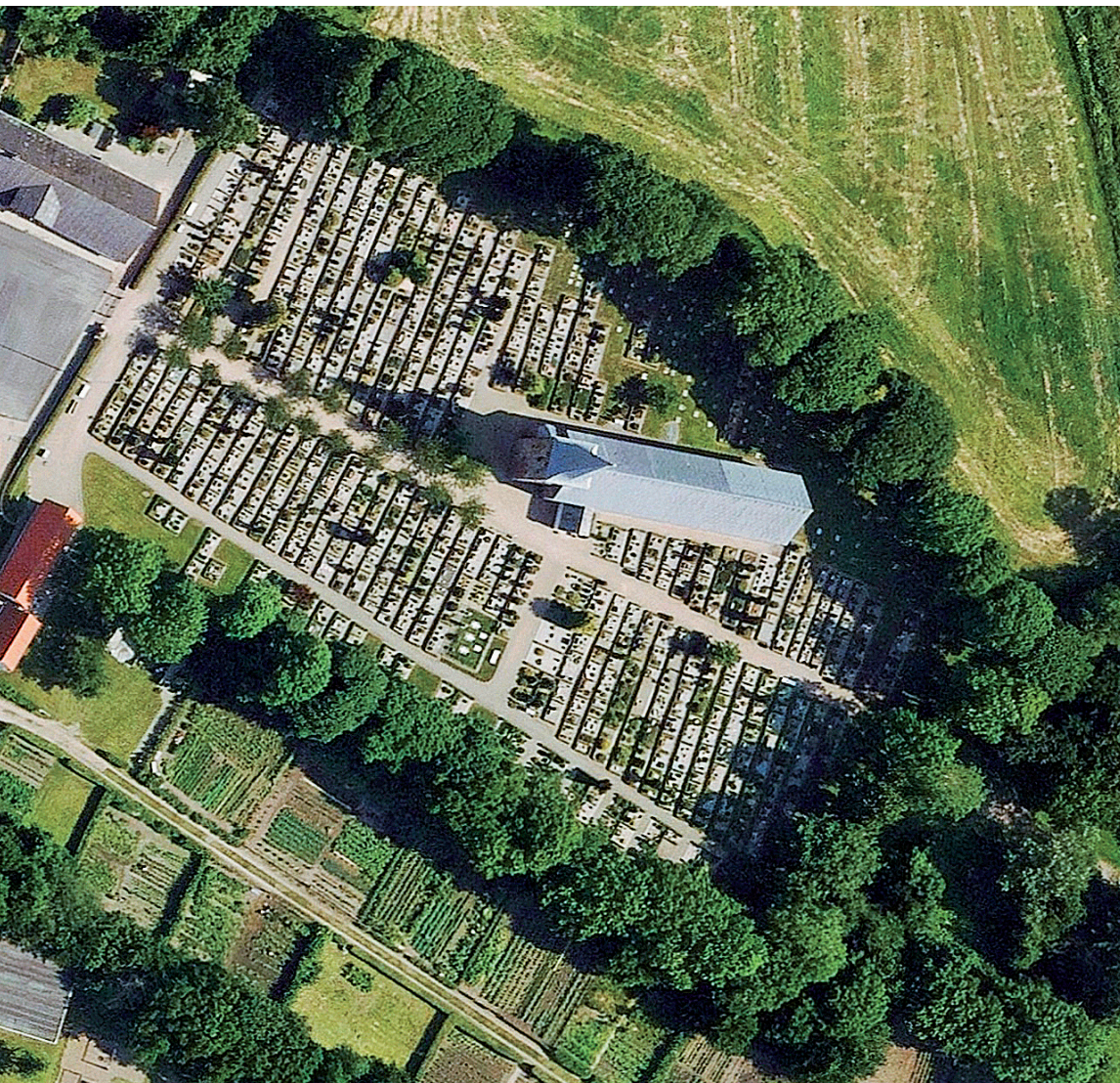
Stort set hele den store gravstedsflade er organiseret i østvendte enkeltrækker med ganske smalle stier mellem rækkerne, der afbrydes af uregelmæssige og dynamisk forskudte smalle øst-vestgående stier. Strukturen danner en rolig og afdæmpet helhed, der er særlig tydelig, når man ser fra vest mod øst, hvor gravstedshækkene danner en grøn bund, som toppene af gravminderne titter op over. Gravstedsstrukturen er med sikkerhed fra før 1949. Dengang havde en del af gravstederne egne hække langs alle fire sider, der var ingen gennemgående stier i øst-vestlig retning, og alle gravsteder havde forhække i modsætning til i dag. Det er karakteristisk, at der stadig i dag er mange gravsteder med 6-8 pladser.

I kirkegårdens sydvestlige hjørne er der bevaret institutionsgravsteder, hvor beboere på den tidligere, statslige åndssvageanstalt Løgumgård er begravet under ensartede, nu frønlade, gravplader.

Kirkegårdens rolige helhed opleves tydeligt, når man ser fra vest mod øst, hvor gravmindernes bagsider titter op over hækkene. Foto: MF, 2021.

BREDE KIRKEGÅRD

Brede Kirkegård er udvidet i 1895, men det vides ikke i hvilken retning. Gravstederne er ændret langs syddiget og nord for kirken. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

Brede kirkelige anlæg markerer sig på fornem vis som vartegn for Bredebro, når man kører ad hovedvej 11 mod syd. Set fra hovedvejen danner Brede Å en rolig forgrund for kirkegårdens høje og karakterfulde bestand af randtræer, hvorigennem der er kig til den store kirkebygning og den for området usædvanlig store kirkegård.

Det fortættede mønster af traditionelle gravsteder i østvendte enkeltrækker med smalle stier mellem rækkerne ligger i fi e store felter, idet der blot er to øst-vestgående hovedstier og en enkelt hovedsti mod syd fra våbenhuset. Opdelingen i fi e felter og organiseringen i østvendte enkeltrækker kan spores tilbage til 1947, men er sandsynligvis ældre. Dengang lå gravstederne i en lidt mere uregelmæssig struktur, der ikke dannede præcise rækker, der var ingen stier mellem rækkerne, gravstedshækene havde forskellige højder, nogle af gravstederne havde ingen afgrænsning, og fle e gravsteder havde jerngitre. Af fotos fra 1900-tallets første årtier fremgår, at de fle te gravsteder lå i græs, hvor kun gravmindet markerede graven, mens ganske få gravsteder var afgrænset af beplantning eller gitter.

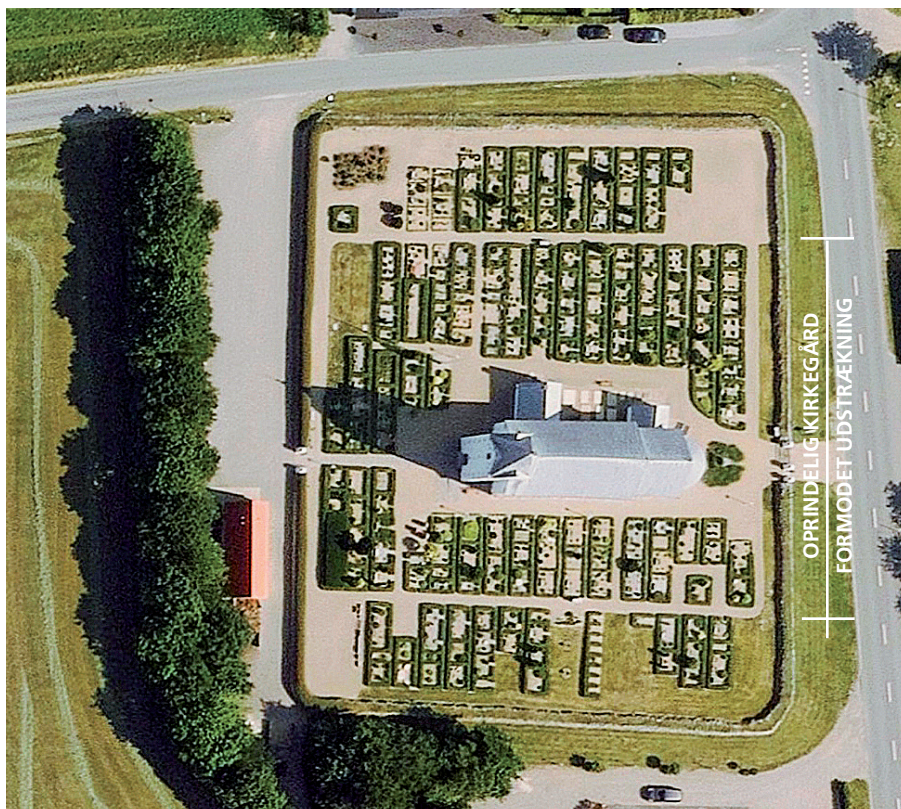
Hovedstien fra vest er i dag flankeret af en stemningsfuld allé af japanske kirsebærtræer, der perspektiverer oplevelsen af det storslåede anlæg, og som understøtter den beskyttede stemning, man kan opleve som besøgende.

Gravstederne danner et fortættet mønster.
Foto: MF, 2021.

ROAGER KIRKEGÅRD

Omkring år 1900 udgjorde Roager Kirkeby blot nogle få gårde, kirken og kirkegården, mens kirkebyen i dag er vokset en smule og nu ligger et stenkast syd for landsbyen Roager omtrent midtvejs mellem Ribe og Skærbæk. Det kirkelige anlæg ligger på en svag forhøjning i det ellers flade landskab og er omgivet af nogle for egnen vældig høje, dobbelte diger, der tidligere var flankeret af en markant trækrans. I dag, hvor der blot er et læbælte mod vest uden for kirkegården, ligger anlægget markant, åbent og eksponeret i kirkebyen.

Ifølge Danmarks Kirker er Roager Kirkegård udvidet “mod nord og syd i nyere tid”, formentlig efter år 1900. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

På den oprindelige del af kirkegården er gravstedsstrukturen med østvendte enkelt-rækker næsten helt intakt, og ligesom i Hunderup og Løgumkloster understreger det horisontale anlæg med frodige hække kirkebygningens opadstræbende form. Også her har gravstederne forhække, som danner fysisk afgrænsning mellem de private gravsteder og stierne, som er ganske smalle, hvilket medvirker til et både lavmælt og stærkt udtryk.

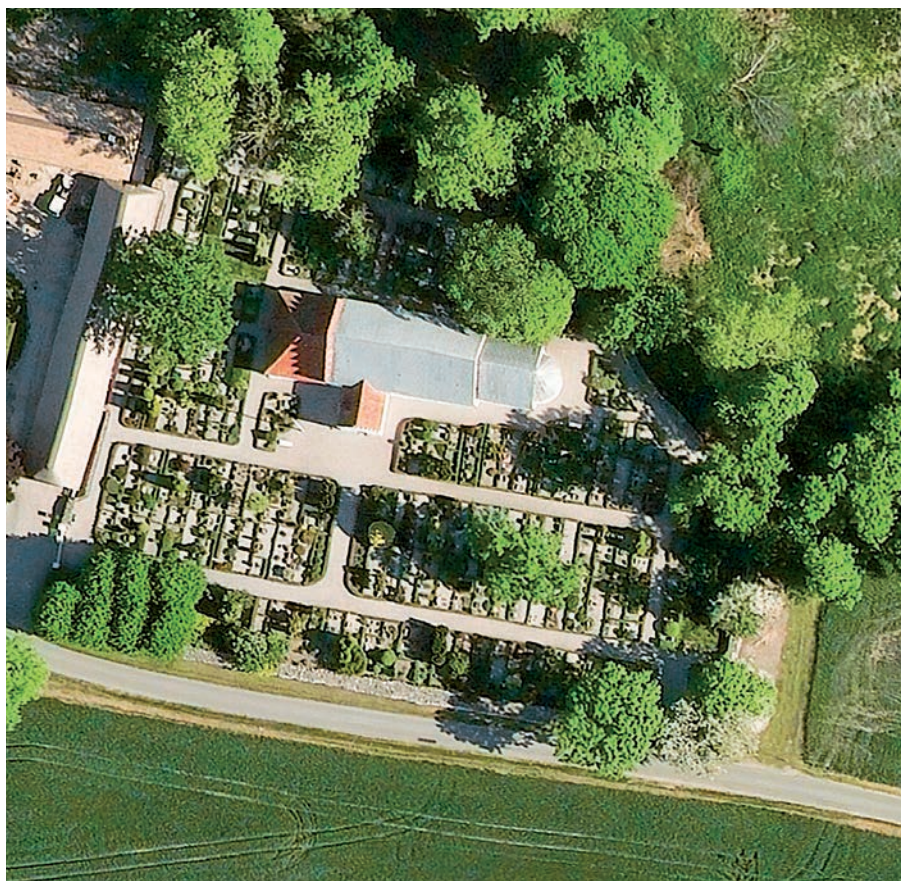
Hvor gravrækkerne i dag har ensartet bredde, varierede de omkring 1950 fra ganske smalle rækker med sparsom afgrænsning til dobbeltbrede rækker flankeret af bredere, klippede hække.

Frodige og brede gravstedshække langs alle sider af gravstederne og ganske smalle stier syd for kirken. Foto: MF, 2022.

TVED KIRKEGÅRD

Lige oven for kystskrænten ned mod Knebel Vig på Mols udgør Tved Kirke, Kirkegård og den fredede præstegård et organisk og usædvanligt idyllisk kulturmiljø. Arealerne på Kongsøre Hage ved Tved Kirke er omfattet af en fredning, der har til formål dels at bevare det kulturhistoriske miljø omkring kirken og præstegården, og dels at bevare de særlige geologiske og biologiske forhold. Men selve kirkegården er ikke fredet.

Tved Kirkegård har sandsynligvis bevaret sin oprindelige udstrækning. Mål ca. 1:1.000. Nord op.
© Hexagon, 2020.

Den markante, træbevoksede skråning uden for norddiget danner ryg for anlægget, der i et og alt udstråler en fredfyldt ro. Kirkegårdens mange gamle træer forankrer anlægget både i forhold til landskabet og i forhold til den historiske tid.

Den nuværende gravstedsstruktur er med sikkerhed fra før 1940'erne. Der har tidligere været adgang fra nord eller syd til de meget store gravsteder i gravfelterne, hvor mange gravsteder havde seks eller flere pladser. De mange store gravsteder afspejler både de store landboreformer, hvor bønderne fik selveje til dyrkningsjorden, og at der har været en vis rigdom i samfundet. Der er i sognet stor veneration for de gamle gravsteder, og der er i dag stadig 50 aktive gravsteder med seks pladser, men der er også sket en underopdeling af en del gravsteder.

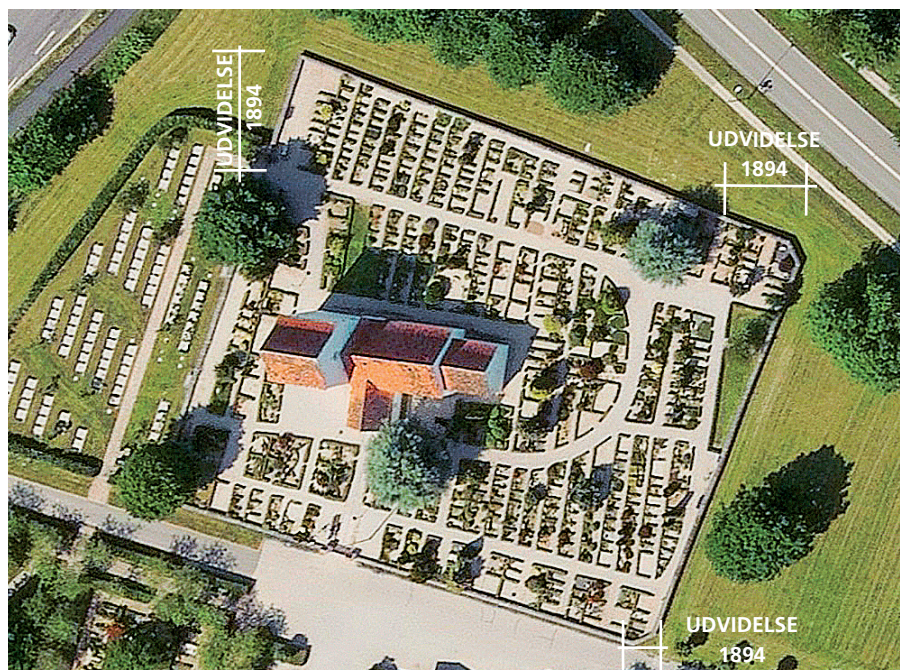

Der er i dag omkring 50 sekspladsers gravsteder på kirkegården, hvorfra der er udsigt over Knebel Vig. Foto: MF, 2014.

TRANBJERG KIRKEGÅRD

Som forstad til Aarhus ville man forvente, at kirkegården i Tranbjerg for længe var blevet reguleret til gravsteder i dobbelte rækker. Men paradokset er her, at den tidligere landsbykirkegård, der endnu ikke var blevet reguleret i 1950'erne, på grund af en betydelig befolkningstilvækst og et dermed stadigt voksende pres på kirkegårdens gravsteder, ikke har haft den nødvendige overkapacitet til at gennemføre en regulering.

Den tidligere fritliggende landsbykirke er nu helt omgivet af indkøbscenter, lokalcenter og boligbebyggelse, der er under stadig udvikling. Dog er de nære arealer omkring kirkegården friholdt og fremtræder som rolige græsarealer, der understreger og fremhæver anlægget.

Den ældste del af Tranbjerg Kirkegård er udvidet i 1894. Uden for udsnittet er den udvidet mod syd i 1980'erne og mod vest i 2014. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © Hexagon, 2020.

Af fotos fra slutningen af 1940'erne fremgår det, at kirkegårdens oprindelige del i hovedtræk havde samme gravstedsstruktur med østvendte gravsteder og få hovedstier som i dag. Dog var de enkelte gravsteder betydeligt større, en del havde op til seks pladser, og mange af gravrækkerne indeholdt blot to gravsteder, der havde adgang fra nord eller syd. I dag er enkelte gravsteder orienteret mod vest, bl.a. foranlediget af etablering af en ny hovedindgang fra syd, og gravrækkerne er underopdelt i flere gravsteder, således at den østligste del af gravstederne fremstår med smalle grusstier.

Østvendte gravsteder, hvor smalle stier udgør en del af gravstedet.
Foto: AMM, 2021.

EKSEMPLER PÅ

DELVIST BEVAREDE ANLÆG MED ØSTVENDTE GRAVSTEDER I ENKELTRÆKKER

ROSKILDE STIFT

Fyrendal Kirkegård

RIBE STIFT

Hjortlund Kirkegård

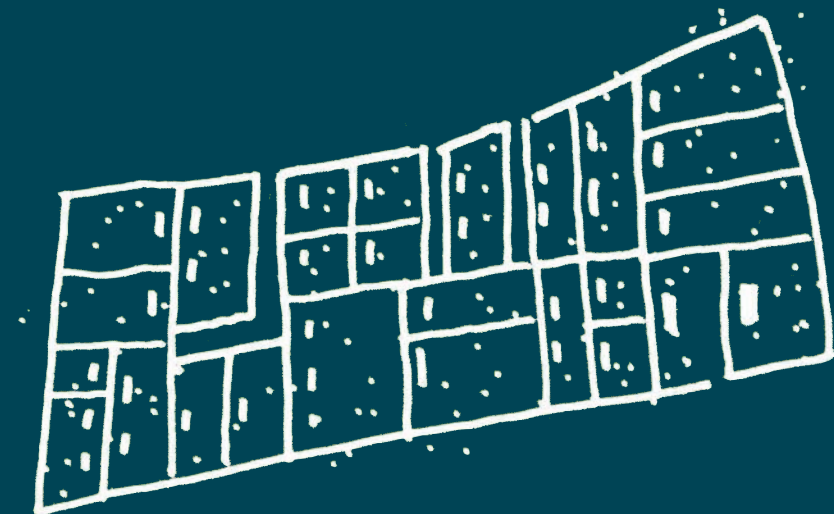
AARHUS STIFT

Elsted Kirkegård
Tiset Kirkegård
Helgenæs Kirkegård

AALBORG STIFT

Godthåb Kirkegård

LABYRINTISK STRUKTUR

Gravstedsstrukturen er karakteriseret af, at reguleringen til den almindeligste organisering, hvor gravstederne ligger i dobbelte rækker, ikke er færdiggjort, og i nogle tilfælde også af, at gravstedshække er af forskellige arter, der klippes i forskellige højder, hvilket giver kirkegården et labyrintisk præg. I denne kategori findes blot et enkelt eksempel på en intakt struktur samt to eksempler på delvist bevarede strukturer.

SNEUM KIRKEGÅRD

Sneum Kirkegård har sin oprindelige udstrækning. Mål ca. 1:1.000. Nord op. © COWI, 2016.

Den nordøstlige del af kirkegården er en blomstereng uden aktive gravsteder. Området tilhørte Tømmerby, indtil byen blev udskilt fra Sneum Sogn. Foto: MF, 2018.

Omgivet af en tæt og lægivende beplantning af bl.a. sølvrøn markerer det ensomt beliggende kirkelige anlæg sig tydeligt i det åbne og flade landskab på kanten af engene ved Sneum Å. Det usædvanligt frodige anlæg indgår på den ene side i fuldstændig harmoni med landskabet, bl.a. fordi læhegn og dige udadtil fremtræder uklippet og med et lavt plejeniveau. På den anden side står det som en stille og venlig oase i stor kontrast til landskabet i kraft af sin vækstlighed, variation og dynamik.

Kirkegården er i 1986 erklæret bevaringsværdig i sin helhed af provstiet, og den har siden da med veneration og gartnerisk forståelse været fastholdt med sit daværende udtryk og gravstedsopdeling. Dette understøttes af kirkegårdens vedtægter, hvor der er fastlagt overordnede retningslinjer for bevaring. Størstedelen af kirkegården er før 1948 delvis reguleret på traditionel vis med to rækker gravsteder skiftevis med en sti, men reguleringen er ikke tilendebragt. Gravstederne er derfor ikke rettet ind efter en ensartet stibredde, tværtimod forskyder forhækkene sig tilsyneladende tilfældigt i forhold til hinanden. Hækkene er af forskellige sorter: bøg, thuja, liguster og navr, og de klippes i et utal af forskellige højder, hvilket får gravstedsområdet til at fremstå labyrintisk.

I den sydøstligste del findes et mindre område uden gennemgående stier. Den nordøstlige fjerdedel af kirkegården ligger som en frodig blomstereng, der slås en gang om året. Området, der tidligere tilhørte Tømmerby, er taget ud af brug i takt med, at Tømmerby blev udskilt fra Sneum Sogn, hvilket er sket i to omgange, dels i 1911 og dels i 1970.

Gravstedshækkene er af forskellige sorter, klippes i forskellige højder og står ikke efter en snor, hvilket giver et labyrintisk præg. Foto: MF, 2010.

DELVIST BEVAREDE ANLÆG MED LABYRINTISK STRUKTUR

RIBE STIFT

Vedersø Kirkegård
Andst Kirkegård

LITTERATUR

Generelt

Danmarks Kirker, <http://danmarkskirker.natmus.dk/>.

Fredninger.dk, <https://www.fredninger.dk/>.

Danmark set fra Luften – Det Kgl. Bibliotek, <http://www5.kb.dk/danmarksetfraluften/>.

Arkiv.dk | Indgangen til din Danmarkshistorie, <https://arkiv.dk/>.

Historisk Atlas, <https://historiskatlas.dk/>.

“Billedsamlingen | kb.dk.” *Det Kongelige Bibliotek*,
<https://www.kb.dk/finding-materiale/samlinger/billedsamlingen>.

Foreningen for kirkegårdskultur. *Gravskrift eller...? Kirkegårdens betydning og fremtid*.
Forlaget Eksistensen, 2017. Kan downloades på www.kirkegaardskultur.dk

Georgsen, Georg. “Værn Landsbykirkegaardene.” *Havekunst*, 1925, pp. 31-33.
Landskabsarkitekter.dk, <https://www.landskabsarkitekter.dk/tidsskrift>

Guldager, Susanne. *Danske kirkegårde: tradition og fornyelse - en eksempelsamling*.
Anis, 2005.

Kragh, Birgitte. *Til jord skal du blive: dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark, 1780 – 1990*. Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 2003.

Kunst og kirke: 33 eksempler på dansk kirkekunst. Akademiraadet, 1995.

Arffmann, Leif. “Tanker om tuegrave. Folkelig fredning af fortidens grave.”
Kirkegårdskultur 2022-23.

Funch, Maja. “Kulturarv i fare: Intet overblik over truede kirkegårde.”
Kristeligt Dagblad, 2. juli 2021.

Funch, Maja. “Ministeriet skal finansiere kulturarv på kirkegårde.”
Kristeligt Dagblad, 8. juli 2021.

Funch, Maja. “Kortlægning skal redde truede kirkegårde.”
Kristeligt Dagblad, 11. juli 2021.

Nordby Kirkegård

Fauerskov, Mette. "En umistelig kirkegård bliver bevaret."

Kirkegårdskultur 2019-20.

Tidsskrift dk, <https://tidsskrift.k/kirkegaardskultur/article/view/126966>.

Sneum Kirkegård

Poulsen, Niels Jørgen. "Sneum Kirkegård." *Haven*, oktober 1989.

Tved Kirkegård

Funch, Maja. "Havets bølger væltede sig hen over isen ... det var nær ved døden."

Kristeligt Dagblad, 17. juli 2020.

Løgumkloster Kirkegård

Hansen, Christian. *En guide til en gåtur på Løgumkloster Kirkegård*. Folder. 2011.

Ubjerg Kirkegård

Ubjerg Sogns kirkeblad. Folder. no. 3, Ubjerg Menighedsråd, 1993.

Hunderup Kirkegård

Futtrup, A.M. "Begravelseskikke i Ribe Amt inden for kirkegårdens port."

Ribe Amt, no. 1, 1995, pp. 396-411. *Tidsskrift dk*,

<https://tidsskrift.k/fraribeamt/article/view/76246>.

Lyø Kirkegård

Larsen, Aksel. "Lyø kirkegård." *Vore Kirkegårde*, no. 1, 1953, p. 104.

Tidsskrift dk, <https://tidsskrift.k/vorekirkegaarde/article/view/123063>.

Dahlerup, Joost. "Lyø Kirkegård." *Vore Kirkegårde*, no. 1, 1965, pp. 9-12.

Tidsskrift dk, <https://tidsskrift.k/vorekirkegaarde/article/view/123689>.

FOTOS

AMM: Anne Marie Møller, kirkegårdskonsulent i Aarhus Stift

CH: Christian Hansen, graver, Løgumkloster Kirkegård

CS: Charlotte Skibsted, landskabsarkitekt

KB: Klaus Bertelsen, cand. mag, Den gamle By, Aarhus

MF: Mette Fauerskov, kirkegårdskonsulent i Ribe Stift

SG: Susanne Guldager, fhv. kirkegårdskonsulent i Roskilde Stift